

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

(ԲԱՆԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ ԾՆՆԴԵՑՆ 150 ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒՆ)

Գերազատիւ Վարդապետ,
Սիրելի Առենապետ եւ
Մեծայարդ Տիկիններ ու
Հայրենակիցներ

Զեր բարեացակամ թոյլտուութեամբ ես
կը սիրեմ իմ խօսքը սկսիլ տառուր բայց
կարճ գրուազում մը, որուր մէջ ո՞չ առաս-
պել կայ, ո՞չ աւանդութիւն, այլ իրակա-
նութեան աղբիւրէն կը բնի, ու իմ անձ-
նական կեանքի յուշերուն հետ կապուած
է :

1901 թուականին էր, տղայութեանս
տարիներուն. ձեզմէ շատեր տակալին լոյս
աշխարհ չէին եկած, թրքական բռնու-
թիւնն ու հալածանըը Տարօն-Տուրուրե-
րանի մէջ իր գաղաթնակէտին էր հսած :
Տիսուր աշնան գաղջ ու ցուրտ մի երեկոյ
էր, Սասնոյ Ծովասարի լեռներէն, Մոյ
Սիմ սարի ծիրան-կասար գաղաթէն եւ
Աստղներդղի աւերակներէն Պախուցը,
Հայաստանի ցուրտ քամին մուեզին կը
փչէր Մըոյ գաշտեւ երեսին : Դուրսը ձիւ-
նախառն կանձրեւէր, ու մենք ընտանիօք
Առինչ գեղին մէջ տաք թոնրան չուրջը
հաւաքուած կը ժղկէինք (մտերմիկ խօ-
սակցութիւն) եւ կը սպասէինք որ հայրա-
քաղաքէն վերապանար : Մութը կոխած
էր արդէն երբ նա զուրը բացաւ ու ներս
մտաւ, մայրս որ իր երկարամեայ ամուս-
նական կենցաղով անոր բնութիւնը լաւ
զիտէր, անոր սովորականէն քիչ մաւելի
լուր եւ ախուր երեսոյթը նկատելով,

Ալիշան իր հասուն հասակին

պատճառը հարցուց : Հայրս առանց զլու-
խը վեր լուրձացնելու՝ յուշիկ մը մրմէն-
իեց . «Քաղաքին մէջ ցաւալի լուր մը տա-
րածուեց թէ Հայր Ալիշանը վախճաներ
է» : Մայրու ափը բերանին տարած քարա-
ցած մնաց, ու մեր ընտանիքի բոլոր ան-
դամները տիրութեամբ համակուեցան .
այդ երեկոյ լուս եւ ախուր անկորին մը-
տանք, սակայն իմ տղայական մտքին մէջ
հարցական գաղափար մը սկսաւ պառաւ-
կիլ, թէ ո՞վ էր այդ Հայր Ալիշանը՝ որ

մեր տան մէջ տիսրութիւն տարածեց, ու
մեր որեթէ անօթի անկողին դրաւ:

Շատ տարիներ յետոյ, երբ ես անոր
կեանքին եւ ստեղծագործութեան քիչ մը
ծանօթացեր էի, եւ երբ իբրև աշակերտ

վենեսիլիկ Մուրատ - Ծափ . Կարժարա-
սին՝ առաջին առթիվ Ս. Ղաղարի վանքը
այցելեցի , ծունդի և կայ անոր սրբա-
ցեալ մարմնոյն զերեզմանին ճատ , երսա-
խաչակինքցի ու աչքերս զոյցելով , անօթի
կարօտութ մը մտքով Մուշը ատցի , յիշե-
ցի 1901ին ծնողաց տիրամած զէմքերը ,
Տարօնոյ պղերգական վիճակը ու աչքե-
րէս արցունքի կայտակներ այսերս է վար-
ուահեցան : 70 Երկար տարիներ անցեցի են .
ու այսօր նոկ բրդ ձեռ հետ բախտը կու-
նենամ անոր յիշտակը պահածցնելու ,
նոյն այլ 1901 թուի տիրուր օրն է որ կը
կաղապարութ մտքիս մէջը : Ալլիշանի մահ-
ուան թոթը , ծնողաց տիրամած զէմքերը
ու Տարօնոյ տիրուր վիճակը եւ նոյն հար-
ցը թէ սովոր էր Հայր Ալիշանը բացարու-
թիւն կը պահանջնէն , որուն մէկտեղ պի-
տի պատասխանենք այսօր ըստ Կարել-

Հայոց պազր Քրիստոնէութեան ըստ
գրկելէն ի վեր ունեցեր չ չափ մը սուր-
բեր, մարտիքուններ, անսալվանողներ եւ
նահասաւակներ ու մեծ զէմքեր. սակայն
19րդ գարուն անոր ծոցին զուռն եկան ե-
րկե անգուստական անձեր՝ որոնք անցեր
ու պաշեր են այսօր մեր կեանքի Հորիկոս-
ուն, սակայն իբրև թողած լուսեղին ետ-
էն, սակայն իբրև թողած լուսեղին ետ-

ւան մը ճարել ու հիւրասիրուեցաւ Մշոյ
Ալոնիս զիւղին մէջ ինըունամեայ ծե-
րունի Օչանենց Կրպոյի տանը մէջ: Գի-
շերը չկարենարով քնանալ, ինդրեց Կրպ-
ուոյէն՝ որ իրեն հին պատմութիւն մը
պատմէ որ քունը տանի:

«Վարդպապելու», վյագի Ալայ Հեքեաթ չըմբինամ, ըրէի օրիէ կըզնաւ քըզն ըստունցի Դաւթայ պատմութիւնը կը պատմեմ» (Վարդպապելու, Աստուած Վկայ Հեքեաթ չեմ զիտեր, բայց թէ կը փափա-քիս քեզի մեր Սասունցի Դաւթի պատմու-թիւնը կը պատմեմ), ու սկսեց պատմել. արեւի շողերն երգիքից ու սոլնակից ներս ընկան, սակայն Օհանի Կրտն զեռ կը շարունակէր իր դրոյցը. երեք օր կե-ցաւ հոդ Երիտասարդ արեղան եւ թման զրի առաւ Սասնայ Դաւթի պատմութը ու ապա ձին հեծած շարունակեց իր ուղին դէպի Մուշ: Յետազային իր «Քրոց Բրոց»-ին մէջ Հարաբարակից զայն Մուշի բար-բառով: 1939ի ասենները Հայաստանի Ակադեմիան լրու ընծայեց ապա Սասնա-ցի Դաւթի Մշտ, Վահան եւ Սպարկեսոսի բարբառներով Փրոփ. Սանուկ Արեղեա-նի, Օրբելիի եւ Արովի խմբագրութեամբ: Այսօր Երեւանի գլխաւոր Հարապարակնե-րէն մէկուն վրայ կը բարձրանայ պղինձէ ձուլուած հսկայ արձան մը, որ կը ներ-կայացնէ դիմացալը, նստած իր Հրեզէն նը-ժոյզը եւ սուրը ձեռքին բարձր բռնած՝ հորդապատր նայուածքը կը յառ գէպի Մախունները, որոնք մերը չեն այլեւս: Ու ամէն առաւօտ, հայ մանուկը դը-քրոց զացած պահուն, հայ ուսանողը ամամարան, ու հայ մշակը գէպի գաշ-որ զացած պահուն՝ անսնց ակնարկը իր կ'ենէն ու կը զուզորդի այդ ռազմիկի սինարկին հետ: Եթէ չլինէր Մշեցի Օ-ւանի Կրտն, եթէ չլինէր Վանեցի Արե-ւան Գրաբեկի Վրդ. Սրբանձեանց՝ յե-տապային արքապակնոսու, մինչ պիտի ունենայինք թերեւս մեր Հարաբարակառու-րը, իլիամանէն եւ ենէականէն ոչ նուազ իւթակն:

Այդ եկեղեցական բրուրակութեան եր-

կըրորդ անձն էր Կոմիտաս Վարդապետը, որ մեր Հոգեպէն զանձը, մեր Երաժշտութիւնը հողի տակէն գույս բնեաւ, առաջ մշակի ու մաճկալի բերնէն մեր գութաներգերը, առաջ մեր հօտաղներու բերնէն մեր գեղգեղուն հօրովելները, առաջ մեր սիրաբի աղջիկներու և աղաներու սրբին զեղումները և զաննիք աստուածային մեղիներու վերածած՝ վեր բարձրացուց և ուղեց որ մենք մեր Աստուծոյ հետ խօսինք երգով ու Երաժշտութեամբ: Խաւական գեղեցիկ ասացուածք մը կայ - Là dove non giunge la parola, là nasce la musica - «Հո՞ն՝ ուր հոսքը չի հասնիր, հոգ կը ծնիր Երաժտութիւնը»:

Իսկ Ալիշան՝ ծնաւ բանասեղ և ապրեցաւ իրեւ բանաստեղծ, մատենազիր, պատմաբան և աշխարհապարպէտ, ան ապրեցաւ 81 տարիներ և արտագրեց 80է աւելի հատորներ, գրքեր և անոնց նիւթն ու իմաստութիւնը իր մտքին մէջ ամբարած բանեց մեր մատաղ սերունդին ձեռքէն և քալեց մեր աւելակ բերգերու, մեր այրուած տաճարներու ընդմէջն, քալեց մեր հնամենի մայրաքաղաքինքն՝ Արքաւիրէն մինչեւ Արտաչառ, Երուանդաշատ, Անի և Դուին, ու գէպի Մասիսները բարձրացած՝ ցոյց տուալ մեր սերունդներուն Հայոց քաղաքուանցեալը և ներկայի տիսուրը վիճակը ու մեզի ցոյց տըւալ նաև մեր պատութեան հանապարհը, որ արիւնոտ էր, փշոտ էր ու քրտնալիք: Ու զարծանալին այն է՝ որ այդ 2 նուիրական անձնը Հայաստանի մէջ չեն ծնած, անոնք իրենց խանճտուքքին մէջ ո՞չ Եփրամի ջրովն են մկրտուած, ոչ ալ Արքածանու կամ Մայր Արքաքի կայլակներով են զրոցմուած. Կոմիտասը ծնած է Փոքր Ասոյոյ Քէօթաչիա (Կոտիքնա) քաղաքը, իսկ Ալիշան՝ Պոլսոյ մէջ: Ստեղայն անոնք նախաստահմանուած էին մեր մշակոյթի մէջ մէծ զեր կատարելու:

Բլրեմն չ. Գեւոնդ Ալիշան ծնաւ կ. Պոլսոյ մէջ՝ 1820 թուականի Յուլիս 18ին, անոր մկրտութեան անունն էր Քերորէ, հօրը անունը՝ Պետրոս Ալիշանեան, արծուառ՝ հնապէտ, իսկ մօրը անունը՝

Թագուէհի, անոնք կը պատկանէին Պոլսոյ հայ կաթողիկէ համայնքին, պարզ եւ հոմմատ, սակայն կրօնասէր, բարեպաշտ եւ մաքրակենցաղ ընտանիք մը: Ան տակաւին չծնած՝ ծնողը արդէն որոշը էին իր սպազայի կոչումը, ունասեր էին՝ որ եթէ իրենց այլ վերջին զաւակը մանչ ըլլայ՝ զայն պիտի նուիրեն Աստուածամօր, որ վանք մը մանէ, ուսում առնէ և եկեղեցական զաննայ, ծառայելու քրիստոնէակալուն կրօնին եւ Հայութեան. սակայն ո՞ր դըպոցը եւ ո՞ր վանքը պիտի ընտրուէր՝ ուրոշ չըր, քանի որ ան լոյս աշխարհ չէր եկած տակաւին:

Հսու ներեցէք ինձ՝ որ մի բռուկ նկրէին չկիմ ու փակազիծ մը բանամ իմ խօսքին մէջ: Մեր այսօրուան թուականէն աւելի քան 270 տարիներ առաջ Հայոց աղդի երկրորդ Լուսաւորիչը Սերաստացի Մէծն Միկթար, Հայաստանի ծոցին մէջ, Սեւանայ լիճին վրայ, անոր կղզեակի տաճարին մէջ, գես սարկաւագ՝ կը նզնէր, կ'աղջիշտ զիշէր ցուեկ և կ'ողբար, զիտելով Հայաստանի տիսուր վիճակը, զրկուած արտութենէ, օտարին գերե, աղոյովին ամմիարան և տիսութեան մէջ տրուուած: Ան եկը մը կը խորհէր հայ զարթօնքի, վերածնութեան համար, և ահա լոյս կրութեան և ըստ աւանդութեան, մեւիլցին մէջ Աստուածամայրը կ'երեւի իրեն՝ տաճարին մէջ, ու Միկթարի ձեռքէն րոնած, զէպի հեռաւոր արեւմուտքը, ուզգութիւն և ճանապարհ ցոյց կու տայ: Ան զօրացած կամքով, յոյսով առցուն և հողիով խանգալաւա կ'ուխտէ ու իր մըստքին մէջ ըստրակ մը կը շնոնէ, մէջը խաչ մը զէպ եւ այդ խաչի ամէն մի անկիւնին Մեսրոպեան այսուրենէն գիր մը կը նչէ Ո. Կ. Ա.՝, որ կը շնանակէր Շորեգիկ կուսին, Վարդան Արմաշաբարութեան»: Յետազային բազում ասապահնքներէ և զեկերուամներէ ու մահուան վընակներէն յետոյ՝ երբ ան յաջողեցաւ Միկթարեան Միկթարեան հիմնել, այդ չորս գիրերն ու չորս բաները դարձան Միկթարեաններու հանարանը, անոնց դրօշակը: Այդ թուականէն 270 և

Ալիշան իր գրասեղանին առջև

բանասիրական տչխասանքներու : 20-30 տարի ծանր աշխատութեամբ, առանց երբեք Հայաստանը աւելացրու, ձեռագիրներու մէջ սուզուած ուսումնասիրեց, գրեց ու դեց Հայաստանի հոգն ու բոյրը, աղբերքն ու առուակը, վետն ու լիճը, լեռներն ու ձորերը ու հասորները անտիպ զիգուեցան իր սենեկին մէջ :

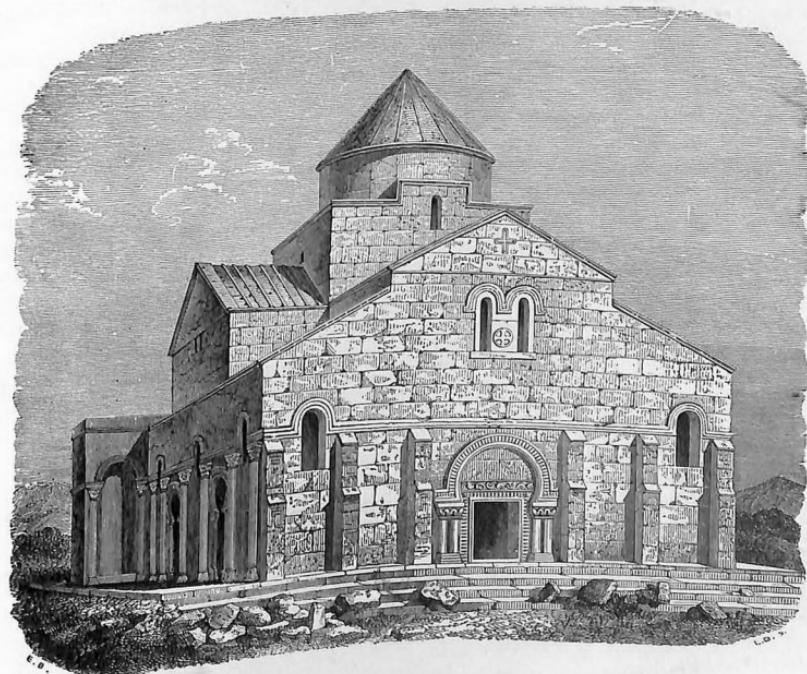
Ալիշան արդէն շատ երփառարէ Հասակին Հայաստանի տեղագրութեաններուն նույիրուած էր : Հակայ ծրագիր մը կար առջեւը և իր ապագայ զործին համար ունէր արդէն պատրաստ ատագձը, որ տարիներու ընթացքին պիտի ամրող չանար :

Մեր արդային ջոջերէն, թերեւս աղնըւ-ւակային՝ Յարութիւն Տատեան Ամիրայ պէյը, Ս. Ղազար ու խոտի կու զայ 1846ին, Մէծն Միթթարայ գամբանը այցելելու : Երբ Տատեան Ամիրան կ'առաջնորդուի Ալիշանի խոցը՝ կը տեսնէ անոր պարզ ու անպահոյն սենեկիը, մէկ անկիւնը զետեղուած փոքրիկ ու կարծը անկողին մը, փայտէ խաչափայրը, կշտին մի փոքրիկ սեղան, վրան սրուած պահուած կանունը կը հարցնէ . «Այրելի վարդապետ, ասացէք ինդրեմ առանց քաշուելու, ի՞նչ պէս կրնամ օգտակար ըլլալ Ձեզի եւ վանդին» : Ժաման մը կը փայլի ծ . Ալիշանի դէմքին վրայ և այսպէս կը պատասխանէ . «Մէծագատիւ Տիար, այս ձեռագիրները դր կը տեսնք գիտուած, բոյրը Հայոց փառքը կ'երգեն, անոնք զրուած են տարիներու ընթացքին մէջ, մանրակիրիս ուսումնասիրութեամբ, բոյրը հայ եւ օտար հին ձեռագիրներու, եւ հարկ է հարատարակուին, սակայն մարդ պէտք է որ Հայուսան դնայ, քարտէսներ շնին, նըկարներ հանէ, որդէսի ճշգրտորէն կարենանք ցուցագրել եւ տպել պատմական զիրքերը» : «Այրելի վարդապետ, պատասխանեց Յարութիւն Ամիրան, շարունակեց Զեր սուրբ զործը եւ ծախուց համար երբեք մի՛ մտածէք, ես պատրաստ եմ ամէն ինչ հոգալ» :

Պէտք է գտնանի Տատեան գերդաստանի ծագման չուրջ՝ համաձայն Օթմանեան պատրիարքի ուսումնասիրութեան, որ անոնք սկսած են Սարդարնի արքայական տոհմէն՝ որոնի Սէնեքերիմ թագաւորին հետ Վան-Վասպուրականը ձկելով Սերաստիա ուղափոխուեցան, եւ Երկու զար հոն ապրելէ յետոյ Ակն փոխագրուեցան, ուրիէ տպա իրենց մէկ ճիւղը Պալիս անցաւ, եւ չորշիւ իրենց խոհականութեան, ուշեմութեան եւ ձեռներէցութեան՝ զարգան վասօտականները օմանեան վեհապետ Պուլթան Ալիմինին, սակայն իրենց սրուած ու հոգիով մնացին հայ եւ զեկավարեցին յաճախ մեր ապային կեանքը Թուրքիոյ մէջ :

Հ . Ներսէս Արդիսեան, Տրամպիզնցի, մէկնած էր արդէն Տարօն : Մուշէն կը զրէր Հ . Ալիշանին . «Հասայ քու պաշտածդ Հայաստանը, սակայն այս քու Տարօնի մէջ այնքան արքայանքներ, այնքան կոիւներ ու կեղեգումներ են տպի ունեցեր, որ ա-

մէն ինչ՝ զիրք եւ ձեռագիրը, բան չեն թողոցերը, միայն երկու ձեռագիր Աւետարաններ տեսայ 14րդ դարէն մնացած եւ խոչոր ճառշնալիր մը Յարմաւուրքը. կը սպասեմ քու հրահանդին միւս նահանդներն այցելելու։ Եւ նա անցաւ Վան-Վասպուրական, Շիրակ ու էջմիածին, մինչև Սիւնիք, քարտէնալիր գծեց, նույնութագրեց ամէն ինչ եւ կարեւոր նիւթեր բերաւ վանքը վերագարձնի. Եւ հրաշտին դարմանալն այն էր, որ որոյր քարտէսուներն ու նօթերը մաթեմաթիֆական ճշուածամբ յար եւ նման էին Հ. Գ. Ալիշանի դրածներուն ու պատրաստածներուն։ Եւ 1881ին հրատարակութեան տրուեցաւ Շիրակը, 1885ին Սիսուանը, 1890ին Սյրատը, 1893ին Սիսականը. արդէն 1853ին եւ 1855ին հրատարակուած էին յաջորդարար «Քաղաքական աշխարհագրութիւն» ինչպէս նաև «Ճեղագիր Հայոց Մէծացքը»։ Անոնց մէկ ժաման թարգմանաբար հրատարակուեցան Փրանսէրէն «Journal asiatique»ի մէջ եւ մէն ընդունելութիւն դաւարութիւնուայի մէջ. 1886ին Ֆրանսական Ակադեմիան անոր չնորհեց «Պատույլ Լեպէն»ի շքանշանը, 1887ին ան ընդունեցաւ իրրեւ Պատույլ անդամ իտալական Ասիական Ընկերութեան, 1894ին Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեանը զան պատուեց իրրեւ անդամ, 1896ին Պետերբուրգի Հնագիտական Ընկերութիւնը զայն ընդունեցաւ իրրեւ Պատույլ։

Տեկորի եկեղեցին, Խճկօնիք արեւելքը՝ հազի 1 հզր. հետաւորութեամբ անէկ։ Ըստ Ալիշանի Տիեզրական գաղտնականությունը, անկործան, զուցէ թէ եւ նաև զբանաւ՝ հնագոյնն, եւ ասոր համար պատահած արևածագը կողմէ (Շիրակ, էջ 131)։

անդամ, եւ 1897ին Ենայի (Գերմանիա) նշանաւոր համալսարանին Փիլիսոփայական Ակադեմիան ընտրեց զայն իբրև Պատուոյ անդամ։ Պատիւով, փառքով եւ առաջինութեամբ զարգարուն անոր հոգին յաւիտենականութեան ծոցն հանդէցաւ 1901 թուի Նոյեմբերի 22ին։

Այս տարի անոր ծննդեակի ապթիւ Միխիթարեան Միքարանութիւնը ուղեց յաւերժացնել անոր յիշատակը թանգարանի վերածելով անոր սեննակը, ուր գրեթէ 70 տարիներ ան Հայաստանի փառքին եւ լուսաւորութեան համար ապրեցաւ ու սպառեցաւ. այդ գաղափարը՝ որ Վենետիկոյ Ս. Ղազարէն ծագեցաւ, բոցածաւալ զնաց ու հասաւ Էջմիածին ու Երեւան, եւ Սփիռոքին մէջ՝ ուր հայկակի մը կամ սպատիկի մը սրբութ կը բարախէր Նահապետին համար, եւ բնդհանուր Հայոց Հայրապետութ Մէծն Ներսէսի եւ Ս. Սահակի արժանընամիք յաջորդը Վազգէն Ա. Սըրազան Կաթողիկոսը Էջմիածնէն Երեւան ու Երեւանէն Վենետիկ թուաւ և հետեւորդ ունենալով Արքահայր Հմայեակ Գիրյ. Վարդապետն եւ բարձրատիժան Էկեղեցականները ու աղքալինեները, մէկ ձեռքը խաչ, միւս ձեռքին մը կրաքայ կտրեց կարմիր ծապակէնն ու Հ. Ղեւոնդ Արքանի խուցը մտան։ Հոն էր տակաւին իր կարծք անկողնիկը, խաչը վերեւ, հոն էր պաղ ջուրի սրուակը, հոն էր կանթելն իր կիսատ մոռուլ, համրութեցին խաչն ու խուցին պատերը, զիրք ու ձեռողիրը՝ որոնց դպած էր անոր ձեռքը և անոր յիշատակն օրհնելէն յետոյ գուրս ևկան։ Ապա հանդիսութիւնները սկսան Երեւան, Մեսրոպ-Մաշտոցի Մատենագարանին մէջ, Սովետական Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահը Նագուշ կամ Նահապետ Յարութիւնները սը բացաւ հետեւեալ բառերով. «Ամէն տարաւուկոյնէ վեր է որ Ալիշանը տասնին-

ներորդ դարու ամենամեծ հայ ծնունդն է»։ Անոր յաջորդեցին ուրիշ արժանընտիր խօսողներ, որոնք ներդողեցին Ալիշան Նահապետի պարագու կեանքին ծառը, Երախտագէտ սրտով յայտնեցին անոր ունեցած ներչնչումն ու ազգեցութիւնը մէր ազատազրութեան բոլոր ռահվիրաններուն վրայ եւ թուեցին անունները Անֆիքին սկսեալ մինչեւ Ծերենցը, ու Գաման Բաթիպայէն սկսեալ մինչեւ ցանկալին Աւետիք Խասահկեանը, Պէշկիթաշշիւնին սկսեալ մինչեւ Արփիարեանը եւ Սիմանթիյէն սկսեալ մինչեւ Վարուժանն եւ ուրիշները։

Ան կը հանգչի այժմ Ս. Ղազարի կըզգեակին մէջ, ափ մը հողով Հայաստանէն սրակուած իր գամբանին՝ զոր Հայոց Հայրիկը Երիմեան ուղարկած էր Հայոց Նահապետ Արքանին։

Իմ կցիտուր բառերը ի զօրու չեն անոր խելական հոգին ու կերպարը ներկայացնելու, ուստի օգնութեան կը կանչեմ մէր սրբացեալ մատենագիրներէն Գրիգոր Նարեկացին, հերոս-նահասանակ Վասպուրանին այս սուրբ Սոփակը, որ Վարդապահ Աղասիկը, որ Գորդապէս կը սկսեալ «Քոհամը վարդը վարսիցն արբիւրից», որ Թարգմանի «Թանկապէն վարդը արեակի վեճմ հիւսկէններէն չզարչներ չնենց»։ այդ թանկապէն զոհար վարդն էր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը՝ որ Հայոց անցեալի փառաւոր պատմութեան ճառագայթները ըմբեց եւ անով գինովցած մէր փառքի երեց. Ցող օրհնեալ ըլլան յաւէտ այն հայ մայրերը, որոնք Ալիշաններ, Կոմիտասներ եւ Սըրուանձեանցներ կը ծնին եւ զանոնք իրենց մայրական զրկին մէջ դիեցնելով՝ հայ մշակոյթի տաճարին կը նըււիրեն և մէր ազգային զանճարանը կը ճողացնին։

Տնքը. Ա. Ալիշաննեսն